

Izvirni znanstveni članek (1.01)

BV 73 (2013) 3, 349—356

UDK: 1Kierkegaard:321.64

Besedilo prejeto: 01/2013; sprejeto: 08/2013

Bojan Žalec

Globinski izvor genocida in totalitarizma v Kierkegaardovih pojmih tesnobe in stadijev eksistence: zgled nacizma in stalinizma

Povzetek: Splošni namen tega članka je, prispevati k odgovoru na vprašanje, kako nam lahko preučevanje Kierkegaarda pomaga pri razumevanja družbenega in političnega življenja. Avtor Kierkegaardovo uporabnost ilustrira z zgledom Bellingerjeve inovativne in razsvetljujoče interpretacije nacizma in stalinizma, ki jo je Bellinger pokazal v Kierkegaardovih pojmih tesnobe in stadijev eksistence. Bellinger Hitlerja in nacizem tolmači kot skrajni patološki primer estetskega stadija in tesnobe pred dobrim, stalinizem pa kot skrajni patološki primer etičnega stadija in tesnobe pred zlom. Na tej podlagi lahko govorimo tudi o Kierkegaardovem pomenu za razumevanje globinske motivacije za politično nasilje in zločin.

Ključne besede: Kierkegaard, tesnoba pred zlom, tesnoba pred dobrim, Charles K. Bellinger, nacizem, stalinizem

Abstract: **An Understanding of the Profound Origins of Genocide and Totalitarianism through Kierkegaard's Concepts of Anxiety and Stages of Existence: The Case of Nazism and Stalinism**

The general aim of this article is to explore how studying Kierkegaard can help us understand social and political life. The author illustrates the usefulness of Kierkegaard's thought through the example of Bellinger's innovative and illuminative interpretation of Nazism and Stalinism given in Kierkegaard's terms of anxiety and of the stages of existence. Bellinger interprets Hitler and Nazism as an extremely pathological example of the aesthetic stage and of anxiety in the face of good, and Stalinism as an extreme pathological example of the ethical stage and of anxiety in the face of evil. On this basis we may also speak of the importance of Kierkegaard for understanding the deep motivation for political violence and crime.

Key words: Kierkegaard, anxiety in the face of evil, anxiety in the face of good, Charles K. Bellinger, Nazism, Stalinism

»Ko je od daleč zagledal Jezusa, je pritekel, se mu priklonil do tal in z močnim glasom zavpil: »Kaj imam s teboj Jezus, Sin Boga Najvišjega? Rotim te pri Bogu, ne muči me!« Jezus mu je namreč rekel: »Pojdi iz človeka, nečisti duh!«

(Mk 5,6–8; prim. Lk 8,28–29 [Jeruzalemska izdaja])

1. Uvod

Splošni namen tega članka, ki je filozofsko besedilo, je prispevati k odgovoru na vprašanje, kako nam lahko preučevanje Kierkegaarda pomaga pri razumevanja družbenega in političnega življenja. Temelj dobre filozofije je uvajanje in pojasnjevanje pojmov in pojmovnih distinkcij, brez katerih je naše mišljenje bistveno – včasih lahko celo usodno – siromašnejše, saj je slepo za pomembne ali celo odločilne razlike med stvarmi. Najpomembnejši (Kierkegaardovi) pojmi za ta članek so tesnoba in njene oblike (pred dobim in pred zlom)¹ in stadiji eksistence (estetski, etični in religiozni) (Rae 2010, predvsem 83–90; Hribar 1987). Drugi način filozofske ustvarjalnosti – poleg uvedbe pomembnih pojmov in distinkcij – je aplikacija teh pojmov in distinkcij za osvetlitev nekaterih fenomenov. Tudi v tem pogledu se Kierkegaard izkaže kot izredno ploden in uporaben za družbeno in politično misel. To bom ilustriral z mnenjem ameriškega teologa Charlesa Bellingerja, ki je prispeval razumevanje nacizma in stalinizma v Kierkegaardovih pojmih tesnobe in stadijev eksistence (Bellinger 1992; 2001; 2010).² Bellinger Hitlerja in nacizem tolmači kot skrajni patološki zgled estetskega stadija in tesnobe pred dobrim, stalinizem pa kot skrajni patološki zgled etičnega stadija in tesnobe pred zlom. Na tej podlagi lahko govorimo tudi o Kierkegaardovem pomenu za razumevanje globinske motivacije za politično nasilje in zločin.

2. Kierkegaardovska interpretacija nacizma in stalinizma

Družbe, v katerih prevlada nasprotovanje veri in ljubezni, so – po Kierkegaardu – lahko le nedemokratske in nesvobodne.³ Skrajna zgleda takšnih družb sta nacistična in stalinistična družba, katerih globlje izvore lahko dobro razumemo prav ob uporabi Kierkegaardovih pojmov, kakor je to prepričljivo pokazal Bellinger.

Tesnoba pred dobrim je bistvo tega, kar Kierkegaard imenuje demoničnost. Tesnoba pred zlom je bistvo zadržanja, ki ga je Bellinger (1992) posrečeno imeno-

¹ Glede pojma tesnobe pri Kierkegaardu moje razumevanje veliko dolguje zborniku, ki ga je uredil Robert L. Perkins (1985), še posebno Dunningovemu in Hallovemu članku. Gl. tudi Repar 1998.

² Od tod dalje bom to Bellingerjevo razlago Kierkegaarda označeval s kratico obeh avtorjev: KB (Kierkegaard in Bellinger).

³ Dobre podlage za to trditev ponuja poglavje z naslovom Kierkegaard's Ethics of Love and Incarnation v Slootweg 2009.

val farizejskost, čeprav sam Kierkegaard tega izraza ni uporabil. Tako demonskost kakor farizejskost sta potencialno bolj ali manj nasilni, zato lahko govorimo o demonski oziroma farizejski nasilnosti.

Ko smo tesnobni, se po Kierkegaardu bojimo tistega, česar si želimo, in si želimo tistega, česar se bojimo. Tesnoba je »simpatična antipatija in antipatična simpatija« (Kierkegaard 1998, 52).⁴ Bog človeka kliče, da bi postal sebstvo, to je dejavna sinteza nasprotij: končnega in neskončnega, časovnega in večnega, svobode in nujnosti itd. Greh je obup. Obup je, ne dovoliti, da se zgodi sinteza, oziroma dejavno izogibanje klicu Boga, naj postanem sebstvo. Način vere pa je, na drugi strani, dopuščanje, da se ta polarna nasprotja strnejo v enem bitju. Nasprotje bivanja v grehu je potemtakem bivanje v veri. (Kierkegaard 1987)

Bistvo demoničnega načina eksistiranja je tesnoba pred dobrim. Demonika prežemata strah in groza pred odrešitvijo, ki jo Bog ponuja v Jezusu Kristusu.

Demonik je zaprt vase in se nerad razkriva. Zato je po Kierkegaardu nesvoboden, saj je zanj svoboda nenehno komuniciranje in beseda je tista, ki odrešuje.⁵

Demonik se boji predvsem svoje prihodnje duhovne preobrazbe, tega, da bi postal sebstvo, kakor ga Bog kliče, da naj postane. Da bi to preprečil, želi popolnoma nadzorovati svoje okolje. Družbena oblika, v kateri se kaže ta (anti)duhovna panika, je pobožanjenje države –nacije, ki je sveto mesto zaščite pred božjim glasom. Zato pravi Kierkegaard, da je množica neresnica. (Kierkegaard 2012a, 138 sl.)

Esteti lahko postanejo demonični, in če jih je dovolj, nastopi nevarnost demonične družbe. Ko estet postane demoničen, solipsizem v korenu estetskega stadija pokaže svojo pravo naravo kot zavračanje etične odgovornosti. Pri nacistih govorimo o estetskem načinu eksistence. Nacizem je bil zavračanje zahodne liberalne politične filozofije v prid vrnitvi k predkrščanskemu germanskemu primitivizmu.⁶ Kar zadeva odnos med nacizmom in krščanstvom, velja spomniti na Freudovo (2013, lok. 1529–1533) ugotovitev, da je nacistično sovraštvo do Judov na dnu sovraštvo do krščanstva.

Pri nacizmu je bila pomembna zavrnitev etične sfere eksistence. Ljudje so svojo moralno odgovornost predali demoničnemu estetu Hitlerju. Nemška država je tako ostala brez vesti. Namesto vesti so mišljenje nemških ljudi nadzorovali demoni, kakor so »kri«, »prst«, »rasa« in »domovina« (8: 4).⁷

⁴ Tesnoba je čudna moč, ki zgrabi posameznika; ta posameznik se je ne more osvoboditi in tega tudi noče, saj je tesnoba njegova želja po nečem, česar se hkrati boji. (Kierkegaard 2012b, lok. 1010–1013)

⁵ Dokazovanje pomena jezika, komunikacije, odprtosti in izražanja pri Kierkegaardu je bistveno pomembni del izvrstne Hallove (1985) pojasnitve Kierkegaardovega pojmovanja dobrega, svobode, zlega, greha, demonskega življenja in življenja vere ter njegovega prepričljivega dokazovanja neupravičenosti očitkov individualizma, naslovljenih na Kierkegaarda.

⁶ Ta trditev se lepo ujema s slovito Heinejevo analizo nemškega »duha« iz njegovega teksta *Zur Geschichte der Religion und Philosophie in Deutschland*, po kateri mu njegov krščanski element preprečuje, da bi porodil barbarstvo brez primere. Za Heinejev pogled prim. Kossoff 1983, posebno str. 125–126.

⁷ Bellingerjeva knjiga iz leta 2001, *The Genealogy of Violence*, je dostopna tudi na Oxford Scholarship Online. Tudi sam sem uporabljal to verzijo (pridobljeno 24. februarja 2013). Ko se navežujem na to knjigo, uporabljam naslednjo oštevilčenje: prva črka v oklepaju pomeni poglavje v knjigi, številka zad-

Po Kierkegaardu je korenina greha pomanjkanje notranjosti (8: 7). Notranjost pomeni odprt odnos med posameznikom in Bogom. Pomanjkanje notranjosti proizvaja pokončevanje duha. To pa je bistvo demoničnega, kajti človeškega duha je Bog ustvaril zato, da bi bil v odnosu z večnim. Notranjost je torej večnost v človeku. Tesnoba pred večnim je demonično. Glas, ki govori: »Ali ste nas prišli uničiti?« je nezreli jaz. Za Kierkegarda je demonski tisti človek, čigar prva prioriteta je, da se »obvaruje« božje milosti, ki jo nezreli jaz vidi kot »uničevalno« silo. Božanska sila je sila kreacije, ki nas vleče »naprej«. V svojem naporu, da se izogne milosti, demonična osebnost poskuša postati bog svojega vesoljstva. Kot svoj lastni bog takšna osebnost opredeljuje dobro in slabo, kakor ju sama vidi, in poskuša preurediti cel svet za svojo ohranitev.

Demonična oseba se boji prihodnosti in se skuša izogniti bolečini, ki jo implicira duhovna rast. Družba demonskih estotov hlepi po vodju, ki jim bo omogočil, da se izogone »prihodnosti« (8: 7–8).

Hitler se je jasno zavedal: za mobilizacijo množice je ključno, da ji daš sovražnika; proti njemu se bo borila in ga poskušala ubiti, uničiti. Nezreli esteti iščejo odvod za svojo zamero, za srd, za ogorčenje, za nasilje, ki je v njih. Vodja jim samo dá to, kar želijo. Iz izjav nacistov lahko razberemo ključno prvino programa nacističnega nasilja, ki je bila v tem, da so Judje razglašeni za neozdravljivo zlobne oziroma škodljive (8: 9), zato morajo biti preprosto iztrebljeni.

Tisti, ki imajo svoje »sovražnike« za nepopravljivo slabe, s tem izražajo trdno zavezanost, da bodo ohranjali dosedanjo obliko bivanja. Družba, ki jo sestavljajo takšni ljudje, ustvari utopično ideologijo o neki določeni družbeni skupini, ki je ni mogoče vključiti. Motor političnega nasilja je potemtakem notranja odtujitev ljudi od večnega, duhovnega, od Boga. Takšna družba je bila tudi nacistična družba, ki je bila družba demoničnih estotov (8: 10).

Demonični esteti se želijo obvarovati svoje »sence«,⁸ ki ni senca njihove preteklosti, ampak senca njihove prihodnosti. V njih se razvije potreba, da bi napadali svojo »senco« kot zunanji objekt. Iščejo grešne kozle, ki zanje nezavedno pomenijo nje same kot zrele osebe. Če je v družbi dovolj takšnih estotov, ki se skrivajo pred svojo lastno prihodnostjo, postane osrednja značilnost te družbe istovetenje in ubijanje grešnih kozlov. Družba se spremeni v skupek razosebljenih posameznikov, ki se izogibajo možnosti, da bi postali pravi posamezniki pred Bogom, in zato ubijajo grešne kozle. To ubijanje »drugega« pa je pravzaprav odsev temeljne želje esteta: da bi ubil možnost svoje lastne duhovne rasti (8: 10 sl).

Bistvo farizejstva je želja po ločitvi sebstva od grešne preteklosti oziroma prekinitev povezave z njo. Etična osebnost se zaveda, da je član skupnosti, družbene ga telesa, do katerega ima odgovornost in dolžnosti, ki se raztezajo v času. Živi v zaupanju, da živi etično in pravično. Doživlja se kot etično pristojna oseba, ki ji zrelost omogoča, da poučuje in vzgaja estete; tako bodo postali zreli in stabilni, tako kakor je ona sama (8: 10).

vopičem pa številko strani v tem poglavju v PDF verziji knjige na Oxford Scholarship Online. Kadarkoli v članku pri navajanju ni imena avtorja in letnice, je to referenca na omenjeno verzijo te knjige.

⁸ Senca (angl. *shadow*), v pomenu, kakor jo uporablja Bellinger, sem jaz sam, ki me je spremenil odziv na klic Boga. (Bellinger 1992)

Tako kakor lahko estetični stadij eksistence postane družbeno načelo, se lahko tudi etično načelo utelesi v družbi. Tedaj dobimo družbo etikov v Kierkegaardovem smislu besede. Ti etiki se imajo za boljše, večvredne glede na druge skupine posameznikov, ki po njihovem mnenju eksistirajo na manj zrel način. Etiki lahko razvijejo osebnostno strukturo, ki jo Haufniensis iz *Pojma tesnobe* imenuje »tesnoba pred zlom« (Kierkegaard 1998, 138–143). Tako kakor pri estetih lahko tudi pri etiki tesnoba postane ovira oziroma blokada za razvoj sebstva, jaza. Tedaj želi etik nadzorovati proces kreacije tako, da se nenehno primerja z drugimi, ki so slabši, manjvredni od njega samega. Zgodi se njegova fiksacija na zlo drugega. Ta fiksacija izvira iz strahu pred svojo lastno zmotljivostjo, nepopolnostjo, zmožnostjo za nepravilno, slabo, nemoralno, grešno ravnanje. To je strah pred tem, da sem tudi sam zgolj eden od pripadnikov človeške rase, zgolj pomanjkljivi človek, ki je deležen tudi pomanjkljivosti svoje vrste in družbe. Bellinger v tem smislu o strahu etika govori kot o strahu pred solidarnostjo s človeško raso (8: 11).

Po Bellingerju govorimo pri stalinizmu o demonični obliki etične razsežnosti eksistence. Egoistični, estetski posamezniki morajo biti izločeni, da se družba očisti negativnih prvin in lahko napreduje proti utopiji. Estetični demonik tako napada senco svoje prihodnosti, etični demonik pa senco svoje preteklosti. Grešni kozel zanj nezavedno pomeni nezrelo egoistično osebo. Ubijanje tega kozla je v resnici odgovor na njegovo lastno nepopolnost, (moralno) falibilnost, to pa pravzaprav pomeni: na njegovo lastno človeškost. Etični demonik se skuša izogniti zavesti o svoji lastni grešnosti oziroma nezmožnosti, da ne bi grešil (8: 12).

3. Sklep

KB je pravilna; to dokazuje tudi dejstvo, da so se bili svojih grozodejstev spodobni (javno) spovedati in pokesati bolj ali manj le tisti, ki so se »zatekli« h kakšni veri, religiji, se pravi k duhovnosti.⁹

Poleg tega nam KB ponuja pomemben uvid v razliko med nacizmom in stalinizmom. To vprašanje še danes vznemirja mnogo ljudi. Nekateri trdijo, da med obema ni pomembne razlike, saj pri obeh govorimo o gibanju, ki je ustvarilo totalitarni režim in povzročilo strahotne žrtve. Drugi pa, nasprotno, menijo, da je med njima pomembna razlika, ker so bili pri komunističnih gibanjih pomembni načelno izredno plemeniti cilji, pri nacizmu pa so že same deklarirane vrednote nesprejemljive.

KB kaže predvsem na to, da so tudi v vrednotnem izhodišču bistvene podobnosti, saj sta pri obeh značilni ožigosanje ene skupine ljudi kot nepopravljivo slabe in izvajanje grozljivega, pravzaprav genocidnega nasilja nad njimi. Bistvena razlika

⁹ Znana primera z območja nekdanje Jugoslavije sta udeleženec titoističnih povojnih množičnih pobojev Simo Dubajić, ki je pozneje sprejel pravoslavno krščanstvo in bil zato zmožen kesanja in javnega govorjenja o grozodejstvih, pri katerih je sodeloval (Dubajić 2006), in katoličan Edvard Kocbek: bil je eden prvih (nekdanjih) članov jugoslovanske komunistične elite, ki je javno in z obžalovanjem spregovoril o pobojih in pozval komunistične oblastnike k priznanju krivde. (Pahor in Rebula 1975; Inkret 2011; Juhant 2010, poglavje o Kocbeku)

med obema je v konzervativni oziroma prenoviteljski usmerjenosti. Medtem ko stalinizem dejansko poskuša ustvariti novega človeka, nacizem poskuša ohraniti ali restavrirati starega. S KB perspektive zato ne presenečajo besede Stéphane Curtoisa, da je nemška družba po padcu nacizma še vedno obstajala, medtem ko je sovjetski sistem rusko družbo kot takšno praktično popolnoma uničil (Curtois 2007, 136).

KB nas opozarja, da ne smemo prehitro vsem totalitarnim gibanjem pripisovati »avantgardizma«¹⁰ – poskusa stvarjenja novega človeka. Avantgardizem drugače zagotovo lahko pripišemo komunizmu, vprašljivo pa je to za fašizem in za nacizem. Pri nacizmu govorimo pravzaprav, če sledimo KB, o globoko konzervativni, ali morda še boljše: obnovitveni (restavrativni) usmerjenosti. Na dnu nacističnega prenoviteljstva je restavracija, vendar pa želi ta restavracija za večno odstraniti sile, ki so privedle do sedanjega položaja.

KB razjasnjuje tudi izvore totalitarne misli. Potrební pogoj totalitarne misli je nasprotovanje Jezusovemu nauku, katerega ključni in razlikovalni dejavnik je zapoved, da moramo ljubiti svojega bližnjega in svojega sovražnika. Ljubezen do nekega določenega bitja implicira željo po obstoju tega bitja, ne pa po njegovi smrti, niti fizični niti socialni.¹¹ Zato je pristni krščanski pristop inkulturacija in sobivanje z drugimi kulturami, ne pa njihovo uničenje. Za totalitarna gibanja pa je značilno izvajanje genocida nad skupinami, ki imajo vlogo grešnega kozla.¹²

Nacizem in stalinizem nista samo politična fenomena, ampak sta v bistvu tudi močno religiozno zaznamovana (8: 14). Brez vključitve religioznega vidika ju ni mogoče ustrezno razumeti. KB prinaša pomemben prispevek v prid temu stališču.

Gandhi¹³ je v svoji avtobiografiji (2010) zapisal: kdor trdi, da sta religija in politika ločeni zadevi, nima pojma niti o politiki niti o religiji. Menim, da enako velja tudi za demokracijo in tudi za nasilje. Globinski izvori politike in nasilja so (anti) religiozne oziroma (anti)duhovne narave. Tudi Kierkegaardova zapuščina daje oporo za zagovarjanje te hipoteze in za njeno globljo zastavitev in razumevanje.

¹⁰ Ta izraz je uporabil Todorov, eden od tistih, ki imajo avantgardizem za ključni element totalitarne ideologije (Todorov 2012, 35).

¹¹ Da je bistvo genocida socialna (in ne fizična smrt), je prepričljivo dokazala Barbara Card (2010).

¹² Grešni kozel je izraz, ob katerem se sodobni filozof, ki se ukvarja z nasiljem, nemudoma spomni na delo Renéja Girarda. Ena od nalog, ki jo je deloma opravil Bellinger (1992; 2001; 2008; 2010), a ostaja še zelo veliko dela za preučevalca Kierkegaarda, je primerjalna analiza obeh mislecev.

¹³ Za primerjavo Gandhijevega in Kierkegaardovega pojmovanja ljubezni prim. Gabriel 2011.

Reference

- Bellinger, Charles K.** 1992. *Toward a Kierkegaardian Understanding of Hitler, Stalin, and the Cold War*. V: George B. Connell in C. Stephen Evans, ur. *Foundations of Kierkegaard's Vision of Community: Religion, Ethics, and Politics in Kierkegaard*, 218–230. New Jersey: Humanities Press. Ponatis v: Bellingar 2010.
- . 2001. *The Genealogy of Violence: Reflection on Creation, Freedom and Evil*. New York: Oxford University Press.
- . 2008. *The Trinitarian Self: The Key to the Puzzle of Violence*. Eugene, OR: Wipf & Stock Pub.
- . 2010. *The Joker Is Satan and So Are We: And Other Essays on Violence and Christian Faith*. CreateSpace Independent Publishing Platform.
- Card, Claudia.** 2010. *Confronting Evils: Terrorism, Torture, Genocide*. Izdaja Kindle.
- Curtois, Stéphane.** 2007. Črna knjiga komunizma: več kot 90 milijonov mrtvih. V: Bernard Nežmah. *Zrcala komunizma: intervjuji 1994–2005*, 134–137. Ljubljana: Modrijan.
- Dubajić, Simo Š.** 2006. *Život, greh i kajanje: ispovedna autobiografska hronika*. Zv. 1, *Od Kistanja do Kočevskog Roga*. Novi Beograd: Vesti; Bad Vilbel, Nidda Verlag.
- Dunning, Stephen N.** 1985. Kierkegaard's Systematic Analysis of Anxiety. V: Perkins 1985, 7–33.
- Freud, Sigmund.** 2013. *Moses and Monotheism*. Prev. Katherine Jones. Izdaja Kindle.
- Gabriel, Merigala.** 2011. The Concept of Love in Kierkegaard and Gandhi. V: Andrew J. Burgess, ur. *Kierkegaard: East and West*, 89–99. Acta Kierkegaardiana 5. Toronto: Kierkegaard Circle, Trinity College, University of Toronto.
- Gandhi, Mohandas K.** 2010. *Avtobiografija: zgodba o mojih eksperimentih z resnico*. Prev. Uroš Kalčič. Ljubljana: Modrijan.
- Hall, Ronald L.** 1985. Language and Freedom: Kierkegaard's Analysis of the Demonic in *The Concept of Anxiety*. V: Perkins 1985, 153–166.
- Hribar, Tine.** 1987. Kierkegaardovski suspenz. V: Sören A. Kierkegaard. *Ponovitev; Filozofske drobtinice ali Drobec filozofije*, 233–272. Prev. Franc Burgar. Ljubljana: Slovenska matica.
- Inkret, Andrej.** 2011. *In stoletje bo zardelo*. Ljubljana: Modrijan.
- Juhant, Janez.** 2010. *Idejni spopad II: Katoličani in revolucija*. Ljubljana: Teološka fakulteta.
- Kierkegaard, Søren.** 1987. *Bolezen za smrt: krščanska psihološka razprava za spodbudo in prebujo. Trije spodbudni govori*. Prev. Janez Zupet. Celje: Mohorjeva družba.
- . 1998. *Pojem tesnobe: Preprosto psihološko nazorno razmišljanje v smeri dogmatičnega problema izvirnega greha*. Prev. Primož Repar. Ljubljana: Slovenska matica.
- . 2012a. *Z vidika mojega pisateljstva*. Prev. Primož Repar. Ljubljana: KUD Apokalipsa.
- . 2012b. *The Soul of Kierkegaard: Selections from His Journals*. Uredil in uvod napisal Alexander Dru. Izdaja Kindle.
- Kossoff, Philip.** 1983. *Valiant Heart: A Biography of Heinrich Heine*. London: Cornwall Books.
- Pahor, Boris, in Alojz Rebula.** 1975. *Edvard Kocbek: pričevalec našega časa*. Trst: Zaliv.
- Perkins, Robert L.,** ur. 1985. *International Kierkegaard Commentary: The Concept of Anxiety*. Macon: Mercer University Press.
- Rae, Murray.** 2010. *Kierkegaard and Theology*. London in New York: T&T Clark International.
- Repar, Primož.** 1998. Tesnoba eksistence in eksistencialna komunikacija. V: Kierkegaard 1998, 223–290.
- Slootweg, Timo J. M.** 2009. Love and Violence: Dialectical Reflection on the Phenomenology of Crusade. V: Bart C. Labuschagne in Reinhard W. Sonnenschmidt, ur. *Religion, Politics and Law: Philosophical Reflections on the Sources of Normative Society*, 223–256. Leiden, Boston: Brill.
- Todorov, Tzvetan.** 2012. *Totalitarna izkušnja*. Prev. Veronika Simoniti. Maribor: Hiša knjig, Založba KMS.